

УДК 94(477) «1939/1955»

© Анатолій Філінюк,
© Володимир Ярич
(Кам'янець-Подільський)

**П'ЯТИТОМНЕ ВИДАННЯ
В. СЕРГІЙЧУКА «УКРАЇНСЬКИЙ ЗДВИГ»
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
САМОСТІЙНИЦЬКОГО РУХУ
НА БУКОВИНІ І ПОДІЛЛІ**

У статті проаналізовано документально-фактографічне наповнення джерел п'ятитомного видання відомого сучасного вітчизняного вченого Володимира Сергійчука «Український здви́г» про національно-визвольний рух за відновлення і утвердження Української держави на Буковині та Поділлі, котре побачило світ у 2005 р., однак залишилось майже непоміченим серед істориків і краєзнавців.

Ключові слова: «Український здви́г», джерело вивчення, самостійницький рух, Буковина, Поділля.

А. Філінюк, В. Ярич
(Каменець-Подольський)

**ПЯТИТОМНОЕ ИЗДАНИЕ В.
СЕРГИЙЧУКА «УКРАИНСКИЙ СДВИГ»
КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ
ДВИЖЕНИЯ САМОСТЕЙНИКОВ
НА БУКОВИНЕ И ПОДОЛЬЕ**

В статье проанализовано документально-фактографическое наполнение источников пятитомного издания известного современного отечественного ученого Владимира Сергийчука «Український здви́г» о национально-освободительном движении за возобновление и утверждение Украинского государства на Буковине и Подолье, которое увидело свет в 2005 г., однако осталось почти незамеченным среди историков и краеведов.

Ключевые слова: «Украинский сдви́г», источник изучения, самостоятельность, движение, Буковина, Подолье.

A. Filinyuk, W. Yarych
(Kamianets-Podilskyi)

**FIVE-VOLUME EDITION OF
V. SERHIYCHUK'S «UKRAINIAN SHIFT»
AS SOURCE FOR STUDYING OF
INDEPENDENT MOVEMENT
AT BUKOVYNA AND PODILLYA**

In the article the documentary and factual content of five-volume edition of the famous modern domestic scientist Vladimir Serhiychuk «Ukrainian Shift» about the national liberation movement for the restoration and strengthening of the Ukrainian state at Bukovyna and Podillya, which was published in 2005, but remained almost unnoticed historians and ethnographers is analyzed. It is emphasized that due to this publication

the large range of documents was introduced that demonstrate the nature, characteristics and scope of the national liberation movement for the restoration and establishment of the own state on the territory of Bukovyna and Podillia.

It is underlined, they are united with the idea of concentration of information about the origins and awakening of national consciousness Ukrainians who were enslaved by foreigners for centuries. It is shown how the springboard was prepared for deployment of the liberation struggle, which lasted during September 1939 – October 1958. It is noted that the author used architectonic grouping of documents which allowed tracing the chronological sequence and content integrity of factual material.

It is important that the books contained author's analytical information that guide the scholars and other readers to different sources of original content. This makes possible to ensure the objectivity and reliability of information about the generation of patriotic statesmen who prepared the Ukrainian movement in the country that served as the last base of defense UPR. From edition sources it is easy to understand the deep resentment of Prykarpattia and Podillia population because of extremely negative attitude to their political demands, their unshakable faith and sacrifice, the reasons for the radicalization of the struggle with the invaders for independent Ukraine. Particular attention is paid to capabilities directed by the Soviet leadership to the organization of Chekist-military operations to eliminate Ukrainian nationalist groups.

Key words: «Ukrainian Shift», source for studying, an independence movement, Bukovyna, Podillya.

В сучасних умовах, коли український народ захищає незалежність і територіальну цілісність своєї держави, зростає важливість і необхідність вивчення й узагальнення досвіду боротьби українців за своє виживання, національну ідентичність, право на цивілізоване життя, власну духовність і культуру. Тому осмислення українського націоналістичного Руху Опору кінця 30-х – середини 50-х рр. ХХ ст. як в усій Україні, так і в окремих її регіонах, у тому числі на Буковині та Поділлі, нині не тільки можливе, а й необхідне. Для цього створені всі можливості. Адже доступ дослідників до архівних джерел нині практично необмежений. Водночас більш цілеспрямовано варто вводити до наукового обігу вже опубліковані документи і матеріали. Зокрема, таким джерелом про розвиток визвольних змагань українців, яке досі чекає всебічного вивчення, є п'ятитомне документальне видання «Український здви́г», підготовлене відомим вітчизняним істориком, професором Київського національного університету імені Тараса

Шевченка Володимиром Сергійчуком. Тим більше, що великий масив документів і матеріалів двох його книг присвячений українському національно-визвольному рухові за відновлення і утвердження власної держави на Поділлі і Буковині.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб розкрити інформаційний потенціал книг «Український здви́г: Поділля. 1939 – 1955»¹ та «Український здви́г: Прикарпаття. 1939–1955»², котрі побачили світ 10 років назад, але досі залишаються не освоєними фахівцями, а також показати на конкретному аналізі вміщених у них джерел масштаби, спрямованість і місце буковинців та подолян у націоналістичному русі, в боротьбі з гітлерівськими і радянськими окупантами.

Все п'ятитомне видання, в тому числі й книги, присвячені Буковині та Поділлю, об'єднує ідея зосередження в ньому документів і матеріалів про український національно-визвольний рух за відновлення й утвердження власної держави нашого народу відразу ж із початком Другої світової війни, про витоки та пробудження національної свідомості українців, котрі століттями були поневолені чужинцями. На конкретному фактичному матеріалі показано, як поряд із жертвним відродженням українства у 1939–1941 рр. готувався плацдарм для розгортання визвольної боротьби на Великій Україні, що хронологічно продовжувалася аж до середини 50-х рр. ХХ ст.

Вміщені в книзі «Український здви́г: Прикарпаття. 1939–1955» понад 180 документів згруповано у три блоки, котрі супроводжуються авторськими інформаційно-довідковими матеріалами. Така архітектоніка формує хронологічну послідовність і тематичну цілісність фактографічного матеріалу. Перший із них датований 20 вересня 1939, а останній – 25 жовтня 1958 р. Цим документально засвідчується, що організований самостійницький рух у Північній Буковині продовжувався понад 19 років, а якщо взяти до уваги час утворення ОУН, то усі 30 років. 107 документів виявлено упорядником у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України та Центральному державному архіві громадських організацій України, 8 – у державних архівах Івано-Франківської, Закарпатської і Тернопільської областей, 53 взято з БТУ Ф. П. Потічного, інші залучено зі збірників матеріалів ОУН у Нью-Йорку та родинних архівів. Абсолютна їх більшість є оригі-

налами, а приблизно 34 % – копіями документів. Із них 15 охоплюють події 1939–1941 рр., 32 – 1941–1944 рр., 40 – 1944–1945 рр. і 94 – 1945–1958 рр.

У книзі «Український здви́г: Поділля. 1939–1955» вміщено 3 авторські інформаційно-аналітичні довідки і 201 документ, 6 із яких стосуються 1939–1941 рр., 52 – 1941–1945 і 143 – 1945–1955 рр. Документи представляють фактичний матеріал із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських організацій України, Державного архіву Служби безпеки України, державних архівів Вінницької, Тернопільської і Хмельницької областей, архіву бібліотеки університету в канадському м. Торонто (надані Ф. П. Потічним), виявлених у Прикарпатті і переданих упоряднику рукописних матеріалів, опублікованих документальних видань і рукописних матеріалів зі США. 74 з них від центральних і місцевих партійних органів, 10 – уряду, 54 – органів НКВС і КДБ, 7 – військового командування і 56 – органів та учасників націоналістичного підпілля.

Відкриваючи третю книгу «Український здви́г: Прикарпаття. 1939–1955», дослідник наголосив, що Карпатський край має особливу історичну ознаку для українства, оскільки на його теренах творилася з незапам'ятних часів самобутність нашого народу. Саме ухвала Буковинського віча вслід за доленосним рішенням закарпатців і Української Національної Ради у Львові дали право Директорії Української Народної Республіки заявити всьому світові про злиття воєдино століттями одірваних одна від одної частин єдиної України. Цей незламний край став ядром розгортання нової хвилі українського національно-визвольного руху, де формувалася генерація патріотів-державників, котрі готували новий український здви́г. Усвідомлюючи, що відродження Української Самостійної Соборної Держави неможливе без власної збройної сили, вони не тільки створили організацію українських націоналістів, а й записали у своєму устрої, що «лише військова сила, що спирається на озброєний народ, готовий уперто та завзято боротися за свої права, зможе звільнити Україну від займанців та уможливить упорядкування її»³.

Четверта книга видання починається вступним словом автора, в якому Поділля названо ним терновим краєм, квітучою землею, яка

протягом усієї нашої історичної пам'яті несла і терновий вінець України. За переконанням упорядника, на Поділлі розбивалися набіги кочовиків, тут починалося формування козацтва, відбулись переможні битва Б. Хмельницького, в 1919 р. повернулася українська соборизація, саме ця земля стала останнім бойовим плацдармом для захисників УНР і на ній, тобто по обидва береги Збруча, синхронно нуртував український здвиг⁴.

У першому блоці документів, які охоплюють період від вересня 1939 до 22 червня 1941 р., в обох книгах зосереджено найменше джерел. Однак ознайомлення з ними дозволяє скласти цілісне уявлення про те, як утверджувалася в обох регіонах більшовицько-радянська влада; які для цього застосовувались методи; проти яких категорій населення передусім спрямовувалось вістря боротьби окупаційних органів влади і які методи для цього використовувались. Зокрема, з першого документа книги «Український здвиг: Прикарпаття...» «Наказ про встановлення Червоною армією органу тимчасового місцевого самоврядування в місті Станіславові» від 20 вересня 1939 р. є переконливим доказом того, що більшовицько-радянська влада була привнесена в край на штиках. Тому й саме наказом командувача Н-ської армії Тюленєва та члена військової ради Пінчука головою міського управління було затверджено В. Чучукало, а членами міського управління – Л. Тарасовський, С. Червоняк, і Д. Штундер⁵. З наступного документа дізнаємось, що постановою Ради Українського фронту від 3 жовтня 1939 р. було затверджено обласні тимчасові управління у воеводствах Західної України⁶. Зміст документів «Постанова ЦК КП(б)У про затвердження питань, пов'язаних із встановленням більшовицької влади на Прикарпатті від 27 листопада 1939 р.»⁷, «Постанова політбюро ЦК КП(б)У про затвердження перших секретарів райкомів партії м. Львова від 13 лютого 1940 р.» та інших засвідчує, що партійна влада в краї формувалась виключно з числа партійних функціонерів з інших регіонів радянської України, які, очевидно, зарекомендували себе відданими справі більшовиків, а не виразниками інтересів корінних мешканців.

Наведена у книзі стенограма засідання бюро Станіславського обкому КП(б)У у зв'язку з доповідною запискою начальника УНКВС Михайлова щодо виправдання обласним судом оунівця Білоусова від 3 вересня 1940 р.⁸

виявляє, що основою основ у роботі новостворених органів влади була каральна політика, інструментом її реалізації – органи НКВС і трибунали, а засобами впливу на людей – арешти, допити і кримінальні покарання за антирадянську роботу і навіть за те, що не доносили органам влади чи приховували від них інформацію про українських націоналістів та їх повстанські організації⁹.

Таку ж канву поведінки, насадженої органами партійно-радянської влади, можна простежити і зі змісту документів книги «Український здвиг: Поділля...». Крім того, неважко переконатись у тому, що головні рішення щодо політичного курсу правлячого режиму на теренах Поділля приймалися в Москві та Києві на основі доповідей і донесень з боку вищих посадових осіб НКВС. Анексія військами Червоної армії західноукраїнських земель супроводжувалась масовими арештами. Націоналістичний рух у краї від самого початку оголошувався котрреволюційним, а отже, несумісним із радянською владою. Тому боротьба з ним вважалась закономірною і необхідною. Це природно викликало відповідну реакцію з боку націоналістичного руху. Адже, коли народ поневолений, то для націоналістичного руху найголовнішим обов'язком було його визволення. При тому, що у той час Радянський Союз вибудовував союзницькі відносини з гітлерівською Німеччиною, членів організації українських націоналістів було оголошено профашистськими елементами, які розгорнули свою ворожу діяльність¹⁰. Першим результатом роботи обласного УНКВС із розгрому ворожих елементів стало виселення 9103 сімей або 38074 осіб¹¹. Лише з 22 березня по 25 квітня 1940 р. в Тернопільській області було заарештовано 540 осіб¹².

Значно більшими за обсягом документів в обох книгах вирізняються блоки, котрі стосуються періоду від 22 червня 1941 до кінця 1944 р. Їх вивчення робить можливим з'ясувати, що відмова Гітлера задовольнити законну вимогу українського населення жити в Українській державі, проголошеній 30 червня 1941 р., та репресії проти бандерівців викликали глибоке обурення серед подолян. Власне тому оунівці від осені 1941 р. перейшли в підпілля й розгорнули всенародну боротьбу проти нового окупаційного режиму. У документах простежується, що на теренах Поділля по обидва береги Збруча виявляли активну антигітлерівську діяльність не лише подоляни, а й вихідці

з-за Дністра, зокрема буковинці. Приміром, із документів довідуємось, що в цій боротьбі єднались українці різних регіонів, що вона охоплювала фактично землі Хмельниччини і Вінниччини, і що в ній брали участь як етнічні українці, так і західники, росіяни, представники багатьох національних меншин¹³. Не тільки з оунівських документів, а й донесень радянських партизанів стає відомо про численні бої відділів УПА проти гітлерівських окупантів та їх описи упродовж усього періоду німецько-фашистської окупації.

Велика кількість документів, які мали гриф «секретно», «абсолютно секретно» чи «таємно», котрі означали, що вони були недоступними для дослідників до часів незалежності України, засвідчує про ідеологічну та державницьку спрямованість націоналістичного руху, форми його боротьби з окупантами, її розгалуженість і масштаби й хронологічні рамки. Переконає в непохитності віри, правильності вибраного шляху, величезної жертвості заради вільної незалежної України. На основі відомостей німецької розвідки довідуємось про розбіжності ОУН-Б і ОУН-М, через те що останні співпрацювали з німецькими властями, та різку радикалізацію бандерівських груп і те, що вони спрямовують свою діяльність виключно проти гітлерівців і різних споруд¹⁴. Це збігалось з програмовими постановами серпневого 1943 р. Великого Збору ОУН, який орієнтував українських селян, робітників та інтелігенцію на боротьбу за знищення більшовицько-німецької системи, за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок і новий соціальний лад¹⁵. Але й при цьому керівництво ЦК КП(б)У до останнього називало оунівців німецько-українськими націоналістами, а їх боротьбу – ворожою¹⁶.

Із цього комплексу документів неважко переконатись, що з осені 1941 р. український націоналістичний рух діяв у підпіллі¹⁷. В них – сотні населених пунктів і тисячі імен учасників українського націоналістичного підпілля. Важливо і те, що керівництво ОУН неодноразово зверталось до поневолених більшовизмом народів із закликком домагатися самостійних держав. Численні документи дозволяють скласти цілісне уявлення про кинуті на боротьбу та ліквідацію так званих націоналістичних формувань війська НКВС Українського округу¹⁸. В них простежується, що після звільнення краю від гітлерівських загарбни-

ків рух ОУН-УПА змушений був вести боротьбу з організованими та спланованими в діях військовими формуваннями НКВС і НКДБ.

Найбільший комплекс документів у книгах стосується 1944 – 1955 рр. Вони засвідчують, що націоналісти послідовно та запекло боролись за самостійну Україну до середини 50-х рр. XX ст. Масштаби цієї боротьби намагались приховати як партійне та державне, так і військове керівництво. Одночасно нарощували сили для їх знищення. Проводили рейди, організовували облави проти формувань ОУН-УПА, масові арешти підозрілих, влаштовували підкупи, залякування, шантажі, репресії. Характерно, що ще до звільнення України від гітлерівських окупантів війська НКВС всю діяльність, численні чекістсько-військові операції спрямовували проти націоналістів¹⁹. У зв'язку з цим цікавими для дослідників є іменні покажчики – понад 7240 імен, прізвищ, псевдонімів учасників українського здвигу і борців проти нього²⁰.

Десята частина документів третього тому серії «Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955» стосується безпосередньо Чернівецької області. Тут представлені як документи гітлерівської СБ, так і ОУН та НКВС. Більша їх частина мала гриф «секретно». Зокрема, перший документ датується 20 серпня 1941 р. З цього звіту дізнаємося про становище ОУН на Буковині до 28.06.1941 р.; становище ОУН на Буковині під час більшовиків; про роботу підпільників, становище населення та їх ставлення до румунської окупації і перспективу подальшої діяльності оунівців²¹. У повідомленні гітлерівської СБ за 17 липня 1942 р. йдеться про відозву повстанців до всього українського населення з метою боротьби проти нацистів, і при кожній можливості – їх спротиву гітлерівському окупаційному режиму. Становище підпільників унаслідок скоординованої діяльності німецької та румунської поліції сильно погіршувалось²². Документи повідомляють, що упівці, витримавши бойові дії з німецькими та румунськими військами, почали боротьбу проти іншого ворога – МВС НКВС СРСР. Вже у жовтні 1944 р. численні війська НКВС завдали бойових поразок оунівцям. Найбільшу активність групи ОУН виявляли в п'яти районах області. Незважаючи на чисельну перевагу противника, упівці брали його внутрішньою військовою якістю. В доповідній записці наркомуну внутрішніх справ УРСР начальник управління НКВС у Черні-

вещькій області полковник Руденко повідомляв про повну небоєздатність його військ, скаржився на необстріляний, боягузливий, недосвідчений і недисциплінований рядовий і офіцерський склад, серед яких зафіксовані факти мародерства²³.

З документів стає відомо, що з березня 1944 по листопад 1946 р. першим секретарем Чернівецького обкому КП(б)У працював І. Зеленьок, згодом багатолітній ректор Кам'янець-Подільського учительського інституту. У липні 1941 р. він пішов на фронт з посади другого секретаря Чернівецького обкому партії і повернувся в 1944 р.²⁴ його керівником. Йому довелося організувати відновлення в краї промисловості, пропагандистську роботу серед буковинців і боротьбу з українським націоналістичним рухом. Про це йдеться в постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 12 лютого 1945 р.²⁵, де йому було оголошено догану. Налагодити дієву політичну роботу серед населення області, особливо селян, було досить важко, оскільки область тільки у червні 1940 р. дізналася, що таке більшовицька влада, та й то ненадовго. Тому повірити в ідеї комунізму чернівчанам було складно. Зі звіту регіонального проводу ОУН дізнаємось, що у січні 1948 р. на мітингу в с. Борівці Кіцманського району лейтенант закликав вступати в колгоспи, мовляв, хто це зробить, буде комбайном орати і сіяти. На це один селянин сказав, що офіцер бреше, бо комбайн молотить, а не оре і не сіє. Скориставшись зчиненим шумом і галасом, той утік через вікно²⁶. Керівник області вирізнявся вольовим і сильним характером. Аналіз архівних документів і матеріалів засвідчує, що за цих обставин він робив акцент на роз'яснювальній роботі та позитивних прикладах соціалістичного будівництва. Це значною мірою розходилося із партійними підходами того часу, в основу яких були покладені силові методи впливу на буковинців²⁷. В інформації ЦК КП(б)У про стан боротьби проти ОУН-УПА в західних областях УРСР у травні – червні 1945 р. наведено факти беззаконня на Буковині, зокрема вбивство начальником штабу винищувального батальйону голови сільради, побиття підлеглого бійця, репресії невинних осіб, покриття злочинності та інші. В документі також констатується неспроможність силових структур відновленої радянської влади вислідити оунівські групи та значні втрати у партійних рядах²⁸.

З книги стає відомо, що, поряд із відновленням господарства та соціальної інфраструктури, органи влади забезпечували перегруповування оперативного складу МВС і МДБ з благополучних у неблагополучні райони, посилення діяльності агентури, встановлення маршрутних груп, постів, роботу агітаційних груп, що дозволило локалізувати націоналістичний рух²⁹. Однак, незважаючи на це, І. Зеленьок був звільнений з посади під приводом невиконання плану державних заготівель і його незгоди передати приміщення гуртожитку Чернівецького університету у відання Прикарпатського військового округу³⁰.

На особливу увагу заслуговує лист студентів вищу до Й. Сталіна про викривлення національної політики на Буковині, датований 28 травня 1947 р. Зокрема, в ньому наголошувалося на слабкості кафедри української мови³¹. Така сміливість вражає, оскільки цим заявилося їх бажання вчитись рідною українською мовою, тоді як викладачі та інші представники суспільства це питання не порушували, бо боялися покарання за «націоналізм».

Урешті-решт, більшовики вдалися до випробування методів боротьби з підпіллям і населенням, яке його підтримувало. Новий секретар Чернівецького обкому КП(б)У В. Вовк доповідав секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу про виселення сімей членів ОУН у жовтні 1947 р. До виселення 616 сімей чисельністю 1635 осіб із семи районів області і м. Чернівці було залучено 1611 військовиків. Серед виселених до Сибіру налічувалося 269 чоловіків, 751 жінка та 615 дітей віком до 15 років³².

Репресивні заходи послабили ряди і соціальну базу упівців, проте націоналісти продовжували незламну боротьбу. В лютому 1948 р. начальнику ВВ МБД Українського округу рапортували про наявність в Чернівецькій області 22 організацій³³. Уже в березні була проведена операція ВВ МДБ у с. Старо-Мамаївці Кіцманського району. За її наслідками було вбито районного провідника Садгирського району «Юрася», кушового провідника Кіцманського району «Борця», його особистого охоронця «Мирона», а пораненого районного провідника «Остапа» взято в полон³⁴. 23 червня 1950 р. бюро Чернівецького обкому КП(б)У ухвалило: остаточно ліквідувати українське націоналістичне підпілля до жовтня у Вижницькому і Путильському районах³⁵. Очевидно, буковинське підпілля було

знищено на його виконання, бо в іншому документі вказано лише про двох упівців, схоплених на хуторі Шпетки 17 серпня³⁶. З довідки про націоналістичне підпілля в західних областях УРСР про присутність самостійницького руху на початку 1953 р. вже не вказується³⁷.

Отже, видання «Український здвиг...» є важливим джерелом вивчення проблеми розгортання, перебігу подій, спрямованості, місця і ролі національно-визвольних змагань на Буковині і Поділлі у 1939-му – середині 1950-х рр. Залучення вміщених у них фактів у наукові і краєзнавчі студії дозволить глибше вивчити, осмислити те, як ціною власної крові і свого життя краяни захищали національну ідею й наближали відродження незалежної України.

¹ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Podillia. 1939–1955 / Volodymyr Serhiichuk.* – К. : Ukrainska Vydavnycha Spilka, 2005. – 840 s.

² Tam samo. – 840 s.

³ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955 ...* – S. 5-6.

⁴ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Podillia. 1939–1955...* – S. 3, 4.

⁵ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955...* – S. 38.

⁶ Tam samo. – S. 38.

⁷ Tam samo. – S. 40-44, 45-57.

⁸ Tam samo. – S. 57-65.

⁹ Tam samo. – S. 66-91.

¹⁰ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Podillia. 1939–1955...* – S. 22.

¹¹ Tam samo. – S. 27.

¹² Tam samo. – S. 32.

¹³ Tam samo. – S. 113.

¹⁴ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955...* – S. 155, 156.

¹⁵ Tam samo. – S. 158.

¹⁶ Tam samo. – S. 186.

¹⁷ Tam samo. – S. 100.

¹⁸ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Podillia. 1939–1955...* – S. 109.

¹⁹ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955...* – S. 228-239.

²⁰ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Podillia. 1939–1955...* – S. 790-837; Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955...* – S. 797-839.

²¹ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955...* – S. 134.

²² Tam samo. – S. 138.

²³ Tam samo. – S. 255.

²⁴ Filiniuk A.H. *Zhyttia, viddane spravi / A. H. Filiniuk. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2008.* – S. 52.

²⁵ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955.* – S. 282.

²⁶ Tam samo. – S. 610.

²⁷ Filiniuk A.H. *Zhyttia, viddane spravi...* – S. 59.

²⁸ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955.* – S. 371.

²⁹ Tam samo. – S. 208.

³⁰ Filiniuk A.H. *Zhyttia, viddane spravi...* – S. 69.

³¹ Serhiichuk V. I. *Ukrainskyi zdvyh : Prykarpattia. 1939–1955.* – S. 543.

³² Tam samo. – S. 550.

³³ Tam samo. – S. 581.

³⁴ Tam samo. – S. 592.

³⁵ Tam samo. – S. 716.

³⁶ Tam samo. – S. 733.

³⁷ Tam samo. – S. 757.